

ТРАНСФОРМАЦІЯ СІМЕЙНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ НАПРИКІНЦІ 20-х – НА ПОЧАТКУ 30-х рр. ХХ ст.

В статті висвітлюється питання трансформації сімейної обрядовості українців в роки колективізації та голодомору 1932 – 1933 років.

Ключові слова: обряд, звичай, українці, культура, традиції.

Однією з найбільших складових селянської культури є сімейна обрядовість українців. Вона включає в себе систему свят, ритуалів та обрядів, які супроводжують людину від народження і до самої смерті, встановлюючи таким чином духовний зв'язок між поколіннями. Починаючи з кінця 20-х рр. ХХ ст. більшовицька влада із завзяттям приступила до перебудови суспільства, а саме українського селянства. Духовні цінності народу з ідеологічних інтересів компартійного керівництва зневажалися, нав'язувалося нігілістичне ставлення до них, адже деморалізоване та морально розчавлене суспільство скоріше підкориться і надалі буде беззастережно виконувати будь-які забаганки влади. "Вилучення зі свідомості стабілізуючого блоку традицій різко підвищує піддатливість до маніпуляцій"¹, – зазначав відомий політолог С.Г. Кара-Мурза.

Початковими із сімейних обрядів є родильні, що супроводжуються народженням дитини та прилученням її до свого роду. Через колективізацію та голодомор 1932–1933 років народжуваність населення різко зменшилася. Співробітники відділів запису актів громадянського стану реєстрували в українському селі в 1927 – 1930 рр. понад мільйон народжень, а в 1932 р. – лише 782 тис., у 1933 р. – 471 тис. Статистичні дані по Україні за підрахунками С. Кульчицького вказують на те, що народжуваність була нижчою за смертність лиш у 1933 р., відповідно 471 тис. і 1850 тис., де смертність переважала у 4 рази.

Для порівняння цих статистичних даних наведемо приклад про співвідношення народжень та смертей на Смілянщині Черкаської області за 6 місяців (березень – серпень) 1933 р. Кількість народжень – 421 чол., а кількість смертей – 7661 чол.² Отже, за 6 місяців смертність на Смілянщині перевищувала народжуваність у 17 разів. Зважаючи на те, що найбільша кількість смертей припадає на березень 1933 року, та враховуючи дев'ятимісячну різницю, стає зрозуміло, що до кінця цього ж року, а також і 1934 р. народжуваність населення була значно низька. Очевидно, що і перші статистичні дані і другі не показують реальної картини демографічної ситуації в Україні на початку 1930-х років. Працівники ЗАГСів у сільській місцевості вмирили від голоду так само як інші люди. Мали місце випадки в 1933 р., коли жінки приходили в сільраду за "метрикою", а у відповідь чули: "Що це ти надумала в голодовку дітей приводити"³. Сьогодні книг реєстрацій народжень і смертей не знайти в жодному архіві і в жодній сільраді. Після передачі ЗАГСів в систему НКВС ці книги були вилучені і знищені представниками злочинної більшовицької влади⁴.

За переказами свідків, багато немовлят народжувалися мертвими⁵, або ж вмирили незадовго після свого народження⁶. Підтвердження цьому знаходимо у свідченні Ганни Іванівни Більченко з с. Чопики на Київщині, яка переповідала про свою опухшу і "важку" на дев'ятому місяці матір, що народила під час роботи в полі. Дитя день кричало, другий пищало, а на третій затихло⁷. Багато таких немовлят загинуло через відсутність молока у їхніх голодних матерів.

Діти у 1932 – 1933 рр. народжувалися значно рідше порівняно з попередніми 1927 – 1931 рр.

Причиною такої народжуваності називають заборону в той час переривати вагітність⁸. Тоді також починають зменшуватися функції баби-повитухи, які також вмирили від голоду. Більшість селян, що голодували, звичаїв при народженні дитини не дотримувалися, бо не було за що. Деякі жертвували останніми продуктами (яйця, квасоля), щоб відзначити родини. За переказами свідків, родини не так заборонялися більшовицькою владою, на відміну від інших таїнств, зокрема хрещення та вінчання⁹.

Важливим ритуалом українців був обряд церковного хрещення, який взагалі був заборонений владою з серйозними наслідками для тих, хто порушував цю заборону.

Слід зауважити, що знесилені голодом люди, намагалися будь-що похрестити новонароджену дитину. Вони йшли на далекі відстані у пошуках священика: "Аж у Харків возили, щоб похрестить"¹⁰. І чим далі була відстань, тим надійніше, щоб ніхто не дізнався. Хрестини, якщо і робили, то вночі. Священик переодягався у простого чоловіка, а зайшовши до хати, одягав ризи. Обряд церковного хрещення проходив потайки і з закритими вікнами, "щоб навіть сусіди не здогадалися"¹¹. У такому вигляді він продовжував свої існування ще багато років після голодомору 1932 – 1933 рр.

Мали місце випадки, що після хрещення дитини, матері свідомо знищували "метрику", на звороті якої був запис про таїнство хрещення¹². Адже колгоспника могли вигнати з роботи лиш за те, що він охрестив свою дитину, чим прирікали на голодну смерть всю його сім'ю. Правда побутувала в ті часи приказка: "Хто до Бога припадає, той з голоду пропадає"¹³.

Селян, тих що не працювали в колгоспі, залякували: "Хто дітей хрестить, той добра не мислить"¹⁴, та висміювали, принижуючи церкву, священика та гідність людини: "Радий піп і кошеня охрестить, та ніхто не несе"¹⁵. Отже, ідеологія українського селянства, що популяризувалася у таких приказках, як: "Без попа, як без солі"¹⁶, за допомогою насильницької більшовицької влади поступово замінювалася в протилежну сторону: "Тепер не громада попа шукає, а піп громади, та й не найде"¹⁷.

Одруження було не менш важливим етапом в житті людини. Це одне з явищ традиційної культури, яке увібрало в себе народні звичаї, етикет, мораль, соціальні правові уявлення¹⁸. Колективізація та голодомор 1932 – 1933 рр. нанесли непоправної шкоди духовності народних звичаїв. Відбулася деформація та трансформація структури весільного обряду. Деякі структурні частини відпали, на зміну їм з'явилися нові. До колективізації весілля в українському селі тривало майже тиждень, після ж голодомору від 1 до 3 днів.

За переказами очевидців стає зрозуміло, що під час колективізації весільні обряди ще певною мірою побутували в українському селі серед керівного апарату, чого не скажеш про роки голодомору. Так, в Державному архіві Вінницької області в донесенні вказується, що "председатель с. Ксензовки Баранчук пьянствует, такой случай у него был 3 и 4 ноября 1930 года, когда он гулял на свадьбе"¹⁹.

Із релігійних ритуалів, що були заборонені у 1930-х рр. було і таїнство вінчання, яке припинилося майже з початком колективізації²⁰. На відміну від обряду хрещення, люди не намагалися провести церемонію вінчання, щоб не накликати на себе гнів місцевих активістів:

"Перестали всі молитись,
Без попів стали дружитись.
Без попів стали вмирать,
Попів стали призирать"²¹.

Очевидці стверджують, що в роки голодомору у тих селах, де ще залишилися церкви, все ж таки відбувалися поодинокі обряди вінчання: "Хоч нічого на стіл поставити, а в церкві вінчалися"²².

Слід зазначити, що під час голодомору укладання шлюбів все ж мало місце в українському селі²³, але відбували подію без будь-яких обрядів. Жителька с. Крижинці на Вінниччині розповідала: "Моя мама віддалась в 1933 р., сестра їй зробила весілля – ілі буряк на молоці"²⁴. Під час таких одружень збиралася мала кількість чоловік, в основному рідня, яка жила зовсім близько.

В кінці 20-х – на поч. 30-х рр. ХХ ст. серед голодуючого населення з'являється новий вид

одруження, що називався "сходитися"²⁵. Існували ще й інші варіанти, такі як "складали людей докупи". Ця назва виникла внаслідок заборони таїнства вінчання, і такі шлюби в народі не вважалися справжніми. Після колективізації у багатьох селян взагалі не було ніякого весілля, тільки громадянська процедура (розпис) взагалі без будь-яких святкувань:

"Теперь новые права,
Не нужно венчаться,
В Райисполком за столом,
Только расписаться"²⁶.

Шлюби, що укладалися в родинях сільського керівництва, яке не голодувало, проходили із святкуваннями, музикою та пригощаннями²⁷. Без дотримання народних звичаїв та обрядів.

Традиційне весілля в роки колективізації та голодомору зазнало досить помітних змін до скорочення. На відміну від сільського керівництва, голодуюче селянство болісно сприймало насильницькі нововведення в споконвічні традиції і щосили намагалося зберегти їх. Підтвердженням цього є пісня:

"Ой, що ж то за шум учинився,
Комсомолец на куркульці оженився.
Та й повів її в ЗАГС розписатись,
На радянський манер повінчатись.
А куркулька і руками, і ногами,
Повінчаймося з попами і дяками"²⁸.

Коли ж обряд весілля знову відновлювався в українському селі, то багато елементів його вже було втрачено, а інші заборонено. Так, через відсутність в 30-х рр. ХХ ст. достатку у селянських господарствах, нівелювався такий елемент традиційного українського весілля, як посаг молодої, який виготовлявся спільно матір'ю та донькою, протягом кількох років і який посідав до цього неабияке місце серед весільної обрядовості, як вияв морально-етичних норм. Усвідомлюючи, закладену попередніми поколіннями, важливість та необхідність посагу для молодих, матері за недотримання традиційних весільних обрядів позбавляли дочок приданого, вважаючи це великим покаранням. Підтвердженням цього є частівка:

"Виходила замуж я,
Без иконы, без попа.
Говорила мама мне,
"Ничего не дам тебе"²⁹.

Весілля відбувалися після 1933 року, але вже не такі, як раніше і відбувалися "по советськи"³⁰.

Отже, традиційний обряд весілля українців у своїй повноті обрядовій побутував лише до 30-х рр. ХХ ст. Колективізація, голодомор, нівелювання народної культурної спадщини, все це призвело до трансформації весільного обряду, що спричинило втрату багатьох елементів весілля, які ще й досі відчутні на послабленні морально-естетичних функцій цього дійства.

Серед сімейної обрядовості українців був і ритуал поховання, як важливий етап переходу душі у світ пращурів. Українці завжди сприймали смерть як велике горе, але водночас і як неминучість: "Якби не вмирили то під небо б підпирали"³¹. Таке ставлення до смерті сформувало складну систему поховальних обрядів, до яких тоталітарна влада повністю змінила відношення українського селянства. За традицією небіжчика обмивали, наряджали, "встеляли" дорогу до могили, відспівували, оплакували, поминали за обідом. Починаючи з березня 1933 р. смертність українського селянства стала масовою. Вмирили щодня цілими родинами. З 1989 р. коли демографічна статистика 1930-х рр. стала доступною, виявилось, що працівники ЗАГСів фіксували понад нормальну смертність, яка лише "частково відбиває дійсність"³².

За даними ЗАГСів смертність у сільській місцевості України в 1932 р. збільшувалася від січня аж до червня, після чого йшла на спад, але вже не дійшла до позначки, яка була на

початку року. Наступна хвиля смертності розпочалася в січні 1933 р. і досягла найбільшої кількості у червні цього ж року.

Ще на початку 1933 р. перестали виписуватися свідоцтва про смерть. Голова Харківського облвиконкому І. Шехелес у своєму листі ЦК КП(б)У 30 травня 1933 р. писав: "Смерть зовсім не реєструється в органах ЗАГСу, є села, в яких за останні 3 місяці померло 450 – 600 чоловік"³³.

Результати, які спираються на аналіз демографічних втрат були опубліковані С. Кульчицьким у 1990 р., вони нараховують від 3 до 3,5 млн. чол.³⁴ Це далеко не повні статистичні дані смертності населення в 1932–1933 рр. Існує безліч оцінок втрат від голоду (від 5 до 11 млн. чол.), які не спираються на ці дані, адже як було сказано вище, не всі смертні випадки були зареєстровані. З багатьох тисяч реєстраційних книг випадково збереглися лише одиниці. С. Кульчицький у своїй праці зауважив, що у багатьох сільрадах України книги смертей були заповнені вже в перші місяці року, наступні записи, якщо і проводилися, то на клаптиках паперу. А чиновники на місцях відмовлялися реєструвати занадто велику кількість смертей, через заборону Сталіна розповсюдження будь-якої інформації про голод³⁵.

Частина смертей не фіксувалася також тому, що не було кому про них сповістити. Про це свідчить черговість реєстрації померлих. Так, у Валківському ЗАГСі Харківської області серед червневих записів траплялися лютневі та березневі³⁶.

Державні чиновники, приховуючи наслідки голодомору, у графі про причину смерті неодноразово писали: "кір", "різачка", "порок серця", "черевний тиф", "запалення легенів, нирок", просто "запалення" (невідомо чого), "слабкість", "старість" (про 40-річних), або ж просто "помер", "причина не відома", чи просто вказували місце смерті: "вдома", "на роботі". За наказами влади, старанно приховували причину смерті заморених голодом людей і лікарі. Також їм заборонялося надавати медичну допомогу селянам, що шукали порятунку в містах³⁷.

Посеред зими 1932 – 1933 рр., як люди почали масово мерти, похорони за традиційним ритуалом вже перестали проводитися³⁸. Знесилені селяни фізично не могли дотримуватися обряду поховання. Глибока шана до померлих, яка завжди була провідною складовою української ментальності, не залишала людей байдужими до чужого горя в роки голодомору. Селяни з останніх сил намагалися допомагати один одному: "Померла сестра, батьки вже не мали сили хоронити, то зробила це зовсім чужа жінка"³⁹. Коли вже не справлялися з виготовленням трун, почали хоронити в скринях, ящиках. У випадку смерті когось із рідних сходилися сусіди, приносили з собою у кого що було для обряду поховання і так ховали: "Ми якось тоді стяглися на похорон та поховали батька в труні, хоча у спільній ямі з якимось дідом та бабою"⁴⁰.

Селяни, у яких не залишилося нічого навіть з одягу, ховали своїх рідних без домовини, навіть без ряднини, а прикриваючи гіллям: "Постягала з печі вже холодних троє діточок, поклала більше, менше, менше, зіллячком укрила і все поховала"⁴¹.

Окремих елементів поховальної обрядовості знесилені селяни намагалися дотримуватися до останнього. Не забували й читати над покійними молитву "Отче наш", іноді співали похоронних пісень, але дуже рідко. Учасник Великої Вітчизняної війни К.А. Терещенко пригадує: "Померла чотирьохрічна сестра Марія. На цей раз вона була 4 мерцем протягом травня в нашій сім'ї, у хаті засвітили свічку і лампаду. Батько збив труну, дно вистелив сіном, поклав напівголий дитячий труп, перехрестив і накрит газетою. Кришку забив двома цвяхами. Труну поклали на рядно. Батько взяв одні кінці, мати – другі і понесли на цвинтар"⁴².

Перекази очевидців вказують, що активісти та сільське керівництво у випадку смерті від хвороби були похоронені за поховальним обрядом без релігійного наповнення, з мітингом, часто з музикою. Активістам заборонялося брати участь у похоронних процесіях та відвідувати могилу своїх рідних на поминальні дні.

Якщо в 1932 р. мали місце поодинокі випадки, коли після похорону робили поминки, то в 1933 р. дев'ятини та сороковини взагалі не робили. На поминки сходились родичі, сусіди, зносили хто що мав, не рідко поминальною стравою на обіді були варені зелені яблука⁴³. Очевидці стверджують, що деяких ритуалів все ж таки дотримувалися. Так, на Вінниччині був випадок, коли на "похорон" приходив якийсь чоловік (невідомо хто він), "почитав" над покійним, тай весь обряд⁴⁴. Якщо в селі ще залишався священник, то він міг виконувати свої функції

тільки з дозволу сільради. В 1933 р. в с. Вершаці Вінницької області за дозвіл священику "печатати" могили, родичі померлого повинні були сплатити 10 крб. в сільраду⁴⁵. Жителі села просили священика зробити це без дозволу. Це свідчить про релігійність сільського населення, яка ще на початку 1930-х років переважала над страхом та покірністю перед тоталітарним режимом.

Під час голодомору зникли майже всі елементи поховальної обрядовості. Присутність священика на похороні наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. взагалі була суворо заборонена. Про його становище переповідає приказка: "Ховав піп людей, тепер сам ховається"⁴⁶.

Не було ні відправ, ні ритуалу омивання, вже не кажучи про труну, чи окрему могилу. Людей ніхто не оплакував, не виряджав в останню путь, ніхто з ними не прощався. Деякі вмирили цілими сім'ями і вже не було кому поховати їх за християнським обрядом.

Селяни відносили тіла рідних на цвинтар кого в мішку, кого в рядні, а кого на дверях (то вже був останній з хати). Ховали без домовин, у загальних ямах по 6 – 8 чоловік, викопаних спільними зусиллями до коліна. Траплялися випадки, коли селянин викопав могилу для померлого зі своєї родини, та поки повернувся на цвинтар, виявилось, що викопана могила вже наповнена мерцями⁴⁷. В тяжкому моральному стані знаходилися жінки, які не в змозі були ні викопати ями, ні відвезти своїх померлих на цвинтар. Іващенко Ярина Трохимівна 1921 р.н. з Черкащини пригадує: "В 1933 р. в Недік Горпини померло троє дітей, то попросила сусіда, щоб викопав яму. Він захотів за це хлібину, якої в неї не було. Довелося самій возити возиком на цвинтар своїх дітей і ховати в інших могилах"⁴⁸.

Згодом селяни вже не здужали хоронити своїх рідних, вони лиш приносили їх на цвинтар і клали на купу, а копачі могил, прислані з колгоспу, скидали покійників в яму по 20 чоловік і прикопували⁴⁹. В деяких селах мали місце випадки, коли виснажених голодом та морально розбитих селян силою виганяли на гробовище копати братські могили.

Непоправної моральної та духовної шкоди наносили ці жадливі поховання дитячої свідомості. Красилич Катерина Іванівна, 1926 р.н. з Кіровоградщини розповідає: "Ми діти не могли зрозуміти, чому всіх померлих везуть в одній гарбі, а потім скидають в одну яму, адже досі було не так – покійника оплакували і ховали з повагою і шаную".

Виснажені голодом люди були не в змозі віднести тіла своїх рідних на цвинтар, їх просто присипали землею чи снігом в садках часто, тому що сільське керівництво, не втрачаючи можливості ще більше посилити тиск, суворо судило селян за непоховання родичів⁵⁰. Як бачимо, влада не нехтувала жодною можливістю, щоб ще більше посилити терор проти виснажених голодом селян. Часто такі ледь присипані тіла виривали зголоднілі собаки, розтягуючи трупи. А коли навесні пішли дощі, то трупи вимивало водою і вони плавали вулицями⁵¹. Багато селян з різних причин хоронили своїх рідних в себе в дворі, садку, під яблунею, грушею, чи на городі⁵². Ховали без обряду, ставлячи на могилі невеликі хрести. Адже, похоронивши своїх рідних на цвинтарі, цю могилу могли розрити і захоронити ще кілька покійників. А з настанням зими, через відсутність палива, люди змушені були використовувати хрести замість дров⁵³. Місцями захоронення людей без жодного обряду стали садки, двори, кагати, колодязі, яри, спільні ями на цвинтарі, льохи, комори, сіни тощо.

В деяких хатах трупи так і залишалися лежати непохованими, нестерпний сморід стояв за межами сіл. Часто на таких хатах вивішували написи "Вхід заборонено", або ж вішали чорну ганчірку⁵⁴, що означало що в хаті не залишилося жодної живої душі. Таким чином, порушувалися споконвічні традиції українців. У зв'язку з тим, що вмирили цілі родини, втрачав своє існування культ вшанування померлих.

Одні гинули, а ті кому вдалося вижити, на все життя зазнали моральної травми. Людей збирали підводами штатні збирачі трупів, яким платили в колгоспі 300 – 500 гр. хліба⁵⁵. У виморені голодом села, де не залишалися жодної живої душі, відправляли солдат, які займалися поховання мертвих⁵⁶. Привізши на цвинтар, померлих скидали у ями по 10 – 20 чоловік, засипали шарами землі, потім зрівнювали, щоб не було видно і стоптували, робили дороги, аби ніхто й не здогадався про ці поховання⁵⁷. Так, щоденно, в кожному селі у братських могилах ховали померлих селян. Від голодного мору гинули однаково як колгоспники, так і одноосібники. Пухлі люди лежали всюди: в дворах, в хатах, на вулицях. Державний архів громадських об'єднань України містить заяви комуністів Косіору, в яких йдеться про те, що деякі

селяни вийшовши в поле (на роботу) зникають⁵⁸. Багато таких так і залишилися непохованими в степу. Частина була прикопана чи просто приорана під час польових робіт⁵⁹.

В закордонній пресі в газеті "Діло" від 23 серпня 1933 р. з'являється повідомлення в статті "Статистика голодової смерті", в якому йдеться: "...Мерців влада не дозволяла хоронити так довго, поки трупи зовсім не почнуть розкладатися, а це тому, що поки хоронять свіжі тіла, негайно ніччю населення відкопує могили і вживає трупи"⁶⁰. Очевидці ж стверджують і таке, що навесні 1933 року коли смертність була масова, то разом з померлими кидали ще живих: "Ще руки простягають, їсти просять"⁶¹. Свідчення та офіційні джерела вказують на збайдужіння та аморальність збирачів трупів. Люди не одноразово згадують металеві гаки, якими ці збирачі прохромлювали підборіддя покійних та тягнули до воза⁶². Таке ганебне відношення до померлих родичів травмувало український народ, залишило глибокі рани на моральному, психічному та духовному здоров'ї нації.

Більшовицька влада не давала спокою селянам навіть після смерті, караючи за вчинок покійного, його близьких родичів, колег. Так, в документах Державного архіву вищих органів влади знаходимо відомості про звільнення усіх вчителів, директора школи і, навіть, інспектора з народної освіти за те, що вони виконали бажання покійної, похоронивши її по православному⁶³.

Селяни, які продовжували дотримуватися окремих релігійних ритуалів, пов'язаних з народженням, одруженням та похованням, піддавалися переслідуванню. Але ні колективізація, ні розкуркулення, ні терор голодом не могли повністю стерти із свідомості українського селянина моральних норм, релігійності, звичаїв, традицій, які були важливими соціалізуючими сегментами в житті людини.

Голодомор 1932 – 1933 років в Україні був чітко спрямованою антиукраїнською акцією, яка мала на меті зруйнувати національно-духовну культуру селянства. Було практично знищене старе українське село з його багатими народними традиціями, духовністю, морально-етичними нормами співжиття. Сімейні обряди, що передавалися споконвіку і слугували своєрідним ланцюгом між поколіннями, були деформовані та трансформовані. Нігілістичне ставлення до народної культурної спадщини підірвало основи української нації. Духовне та моральне здоров'я українського народу було понівечене, залишилися глибокі соціальні та психічні рани, які відчуваються й досі.

¹ Удод О. Деформація національно-історичної пам'яті українського народу / Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка: Міжнародна науково-теоретична конференція, Київ, 25 листопада, 2002 р. – К., 2003. – С. 238.

² Архів Міжнародного благодійного фонду "Україна 3000" (далі – Архів МБФ) – Ф.18. – Спр.17. – Ч.1. – Арк.1 зв.

³ www.golodomor.org.ua – Свідчення Куценко О.І., 1909 р.н. с. Розаліївка, Обухівський р-н., Київська обл.

⁴ Голодомор 1932–1933 рр. на Чернігівщині мовою документів: Тематичний перелік / Л.П. Коноваленко та ін. (упор.) – Чернігів, 2003. – С. 81.

⁵ Рукописний фонд навчально-наукової лабораторії з етнології Поділля (далі – РФ ННЛЕП ВДПУ). – Ф.5. – Оп.18. – Спр.1. – Арк.4.

⁶ Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Б.Д. Лановик та ін. (уклад.) – Тернопіль, 2003. – С. 110.

⁷ Смертю смерть подолали. Голодомор в Україні 1932 – 1933/ П. П. Панченко, М. М. Вівчарик, А. І. Голуб. – К., 2003. – С. 238 – 239.

⁸ РФ ННЛЕП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.26. – Спр.66. – Арк.4.

⁹ Там само. – Ф.1. – Оп.19. – Спр.46. – Арк.2, 7.

¹⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920 – 30-х років. – К., 1999. – С.283.

¹¹ РФ ННЛЕП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.8. – Спр.35. – Арк.2.

¹² Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. – С. 284.

¹³ РФ ІМФЕ. – Ф.9. – Спр.28. – Арк.184.

¹⁴ Там само. – Спр.29. – Арк.70.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 125.
- ¹⁹ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО) – Ф.489. – Оп.4. – Спр.49. – Арк.1.
- ²⁰ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства... – С. 278 – 280.
- ²¹ Рф ІМФЕ. – Ф.8. – Спр.729. – Арк.7.
- ²² Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.26. – Спр.66. – Арк.7.
- ²³ www.golodotor.org.ua – Свідчення Якимчук М.Д., 1919 р. н., с. Горошків, Тетіївський р-н., Київська обл.; Архів МБФ. – Ф.18. – Ч.1. – Спр.1. – Арк.4; Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф.5. – Оп.18. – Спр.1. – Арк.2.
- ²⁴ Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.72. – Арк.4, 6, 18.
- ²⁵ Архів МБФ. – Ф.5. – Ч.1. – Спр.7. – Арк.6.
- ²⁶ Рф ІМФЕ. – Ф.8. – Спр.217. – Арк.90.
- ²⁷ Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф.5. – Оп.18. – Спр.1. – Арк.3.
- ²⁸ Рф ІМФЕ. – Ф.8. – Спр.250. – Арк.1.
- ²⁹ Там само. – Ф.9. – Спр.16. – Арк.101 зв.
- ³⁰ Стасюк О. Сімейна обрядовість українців кінця 20-х поч. 30-х рр. ХХ ст. / "Розвиток наукових досліджень '2005" – Полтава, 2005. – Т. 3. – С. 148.
- ³¹ Там само.
- ³² Литвин В. Україна: міжвоєнна доба (1921 – 1938). – К., 2003. – С. 292.
- ³³ Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини: Документи, спогади, списки померлих / Упор. Т. Поліщук. – К. – Харків, 1997. – С. 17.
- ³⁴ Там само. – С. 77.
- ³⁵ Кульчицький С. І. Демографічні наслідки голодомору 1933 р. в Україні, Єфименко Г. ІІ. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003. – С. 48 – 49.
- ³⁶ Чорні жнива: Голод 1932 – 1933 років у Валківському та Коломацькому районах Харківщини... – С. 15.
- ³⁷ Там само. – С. 15, 17.
- ³⁸ Борисенко В. Записи студентів Київського національного університету ім. Т. Шевченка від свідків Голодомору / Українка в світі. Голод в Україні 1932–1933. Квартальник світової федерації українських жіночих організацій. – Торонто. – Ч.1. (160). – Січень, березень 2003. – С. 7.
- ³⁹ Голод 1932–1933 років на Черкащині: Документи і матеріали / Т. А. Клименко та ін. (авт. упор.); Державний архів Черкаської області. – Черкаси, 2002. – С. 93.
- ⁴⁰ Ні могили ні хресного знаку. Голодомори 1932 – 1933 і 1946 – 1947 років у Чорнухинському районі Полтавщини. – Чорнухи – Київ, 2004. – С. 172
- ⁴¹ Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 71. – Арк.3.
- ⁴² Шульга І. Голод на Поділлі. – Вінниця, 1993. – С. 137.
- ⁴³ Лактіонов-Стезенко М. Смак трави, або приклад швидкої побудови соціалізму в окремо взятій країні. – К., 2004. – С. 83.
- ⁴⁴ Рф ННЛЕП ВДПУ. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.72. – Арк.6.
- ⁴⁵ Архів МБФ. – Ф. 18. – Ч.2. – Спр. 35. – Арк.173.
- ⁴⁶ Рф ІМФЕ. – Ф. 9. – Спр.29. – Арк. 69.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 18. – Ч.3. – Спр. 35. – Арк.173.
- ⁴⁸ Там само. – Арк.174.
- ⁴⁹ Там само. – Ф. 18. – Ч.2. – Спр. 33. – Арк.62.
- ⁵⁰ Голодомор на Сумщині 1932 – 1933 / Упор. О. П. Столбін. – Суми: Ред.-вид. відділ обл. управління по пресі, 1993. – С. 73.
- ⁵¹ Іванущенко Г. Голодомор 1932–1933 років: очима свідків, мовою документів. – К., 2003 – С. 26; Міщенко О. В. Безкровна війна. Розповіді про голод 1933 р., записані в селах Козельщинського району на Полтавщині. – К., 1990. – С. 17.
- ⁵² www.golodotor.org.ua – Свідчення Сліпаченко Ю.Й., 1923 р. н., с. Волиця Фастівський р-н., Київська обл.
- ⁵³ Іванущенко Г. Вказ. праця. – С. 24.
- ⁵⁴ Архів МБФ. – Ф. 8. – Спр. 3. – Арк.18.
- ⁵⁵ Шитюк М. Голодомори ХХ століття: 1921–1923; 1932–1933; 1946–1947. – К., 1997. – С. 32 – 33.
- ⁵⁶ Гудзенко К.Н. Трагічні голоси. – Кам'янка, 1993. – С. 120.
- ⁵⁷ www.golodotor.org.ua – Свідчення Кирієнко П.О., 1919 р.н., м. Бровари, Броварський р-н., Київська обл.
- ⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 5406. – Арк. 9.

⁵⁸ Голод в Україні. Вибрані статті. – Луцьк, 2006. – С. 121.

⁶⁰ Клювак В.В., Куцинда В. І. Голгофа українського народу (До 70-річчя голодомору в Україні 1932–33 років за матеріалами Державного архіву Львівської області). – Львів, 2003. – С. 5.

⁶¹ Ні могили ні хресного знаку... – С. 173; www.golodomor.org.ua – Свідчення Линник В.І., 1921 р.н., с. Волиця Фастівський р-н., Київська обл.

⁶² www.golodomor.org.ua – Свідчення Якимчук М.Д., 1919 р.н., с. Горошків Тетіївський р-н Київська обл.; Там само. – Карпович Іван Кузьмич, 1918 р.н.

⁶³ Центральний державний архів вищих органів влади (далі – ЦДАВО). – Ф. 4465. – Оп. 1. – Спр. 1090. – Арк.40 зв.

В статье освещается вопрос трансформации семейной обрядности украинцев в годы коллективизации и голодомора 1932 – 1933 годов.

Ключевые слова: обряд, обычай, украинцы, культура, традиции.

This article focuses on the transformation of domestic rights of Ukrainians during the years of collectivization and Holodomor (the Famine) of 1932 – 1933.

Key words: ceremony, custom, Ukrainians, culture, traditions.